

Necessity of Revising the Correction of Coffeehouse Narrative of “Hamzehnameh”, Known as “The Coffeehouse Legend”*

Behzad Atooni ¹

Abstract

1. Introduction

The story of Hamzeh Sahebqeran is the most famous long Persian folk tale that has been popular in the gatherings of Naqali for several centuries, and the narrators - most of whom were dervishes of the Ajam dynasty - narrated it in Qahveh-khaneh (coffee houses). Some people believe that one of the caliphs of Bani Abbas got sick and the famous doctors of the time tried to treat him and they could not; therefore, a wise man from the Arabs arranged this story in order to remove the disease. Some readers of the story have said that the narrator of the story is Omar-ibn Omayyeh Zamiri, and some others have considered this story to be related to the era of the Kasra dynasty. Najib ol-Din Ghiyas ol-Din Ali Naqib Khan also relates the creation of the story of Amir Hamzah Saheb Qeran to Hakim Abi Bakr Baghlani, a scholar of Masoud Ghaznavi's court, who created it to treat Sultan Masoud's illness. There are several Persian versions of Hamza's stories, which are sometimes incomplete and the ending of the story is unclear. Apparently, one of the latest versions that has been known so far, is a version written by a poorly educated but

---

* **Article history:**

Received: 26 June 2023

Received in revised form 10 August 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature

Year 26, No. 54, Fall and Winter 2024

Accepted: 23 August 2023

Published online: 16 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Ayatollah Borujerdi, Boroujerd, Iran. Email: Behzad.atooni@abru.ac.ir

tasteful scribe named Mashadi Baqer Bazari in Shaban 1239 A.H. and recently corrected with the efforts of Masoumeh Talebi. It has been published under the title "The Legend of the Coffee House" (Afsaneh Qahveh-khaneh). Despite Masoumeh Talebi's efforts, there are several objections to the correction of this book, and the present article deals with the necessity of its revision.

2. Methodology

This research is done based on descriptive-analytical method and using library resources. This research tries to answer these questions: Considering that the corrected manuscript used was a unique version, How can the mistakes in the book be found, and how can they be corrected? To improve the structure of the book, what can be mentioned in order to have a clean text?

3. Discussion

One of the most popular Persian folk tales is the story of Amir Hamzeh Saheb qeran, which has been written in Arabic, Persian, Hindi, Urdu, Turkish and Kurdish languages over the centuries, and under many different names such as the story of Hamzeh, the story of Amir al-Mu'menin Hamzeh, the story of Amir Hamzeh, Guiti Gosha History ...; among them, the following can be mentioned:

1. "Noshirvan-nameh" in Urdu language, translated by Bendika Handor ibn-e Sadanko Panchanikhan and copied by Seyyed Ik Ashagh Hossein (Noshirvannameh, no data, manuscript).
2. A large collection of stories of "Amir Hamzah Sahebqeran" in Urdu language; named "Noshirvan-nameh", "Kouchek Bakhtar", "Bala Bakhtar", "Irajnameh", "Hoshraba Talisman", "Sandalinameh", "Tourajnameh" and "Lalnameh". It was published by the efforts of Monshi Nol Keshur Printing House and by narrators such as Mohammad Hossein Jah, Ahmad Hossein Qamar and Tasdigh Hossein from 1881 to 1915 (Amir Hamzeh Sahebgheran, 1915-1881).
3. "Koliat Hamzenameh" in Turkish language, prepared in 24 stories and on 94 pages (Koliat Hamzenameh, no data).
4. "Hamzenameh" in Kurdish language (Hamzenameh, , no data, manuscript).

5. Perhaps only in Farsi, there are more than three or four versions of this story, of which, it seems that, the last version is the one called Romouz Hamza, written in seven volumes in the Safavid period (Mahjoub, 1386: 1143); the narrator or its author is Molla Ali Khan Shekarriz (The Romouze Hamzeh and the Adventures of Amre Ayyar, 2013: 9).

There are various copies of Hamzeh-nameh, and especially Romouze Hamzeh, some of which are incomplete. One of these versions is the version written by Mashadi Baqer Bazari in Shaban 1239 A.H., and it was recently corrected by Masoumeh Talebi, and published under the title "Legend of the Coffeehouse" (Afsaneh Ghahveh-khaneh) by Khamoush publications. The writer of this work, like many writers and tellers of folk tales, is a person with low education but gifted who has presented a folk tale of Hamzehnameh.

As far as the author of this essay has researched, only one copy of this book is available, which is kept in the library of the Islamic Congress under the number 29053-10 with the following specifications:

Title: The Legend of Bakht and Arghash and Abuzarjomehr and Abol Alaa and Anoushirvan.

Place of study: Naalbandsara Bazar.

Date of writing: 4 Sha'ban 1239 A.H.

Type of font: Nastaliq.

Considering that revitalizing and correcting old stories is a long and necessary step in preserving and maintaining the heritage of popular literature, correcting the single version of the popular narration of Hamze's story by the respected researcher, Fatemeh Talebi, is commendable. In addition to correcting the text, Fatemeh Talebi has written a comprehensive and useful introduction to it in fifty pages, which deals with topics such as grammatical features, imagery, words, examination of oral and spoken language, proverbs, expressions, rituals (ceremonial folklore), influence of Shahnameh ... . Despite all difficulties the respected author has endured in correcting this work, unfortunately there are some problems in her correction that will be examined in the present article.

4. Conclusion

One of the versions of Hamzeh-nameh written by Mashadi Baqer Bazari is a version full of errors which was corrected by Masoumeh

Talebi and published under the title of “Afsana Gahve-khaneh”. In recording, correcting and explaining this long folk story, there are some points that need to be revised; therefore, the author suggested the following points for revision in the correction:

1. Removing many dictation mistakes in the footnote that the proofreader has corrected in the text.
2. Adding a title to the text in order to clarify the course of the story and the reader's complete understanding of the story.
3. Correcting the recording of words, sentences and verses.
4. Defining difficult and strange words.
5. Keeping some words of the original version, which are correct in terms of spelling or popular pronunciation but the corrector has changed them to official pronunciation or common spelling.
6. Adding index list at the end of the book.

Keywords: Amir Hamzeh, The legend of the Coffeehouse, Correction, Mashhadi Baqer Bazari.

How to cite: Atooni, Behzad. (2024). The necessity of revising the correction of the coffeehouse narrative of Hamzehnameh, known as "The coffeehouse Legend". *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 26(54), 1-41. <http://doi.org/10.22103/JLL.2023.21781.3074>.

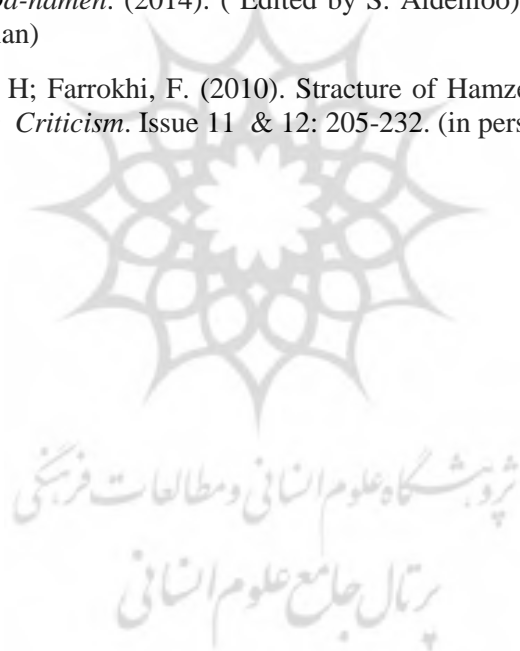
References

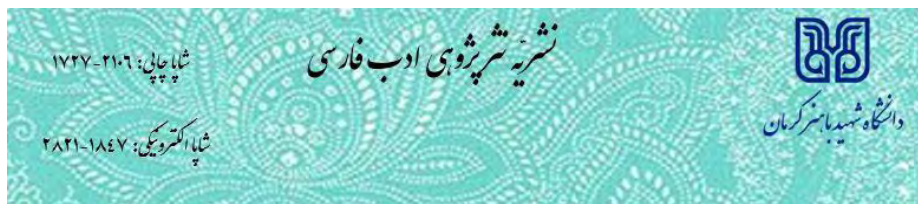
- Abdollahi, N. (2018). "The function of the title of the Florence version in rewriting the stories of the Shah-nameh". *A research paper on Persian poetry and prose texts*. Third year, number 8. pp: 107-132. (in persian)
- Amir Hamzah Sahebqeran (including books of Nooshirvan-Nameh, Koochak bakhtar, Bala bakhtar, Iraj-Nameh, Telesm-e-hooshroba, Sandali-Nameh, Touraj-Nameh and Lal-Nameh). (1881-1915). Narrated by M. H. Jah, A. H. Qamar & T. Hossein. Language of work: Urdu. India: Monshi Nol Keshour Printing House.
- Amir Hamzah Sahebqeran. (2015). Tehran: Qoqnous. (in persian)
- Atooni, B. (2021). Suggestions for correcting Asadi's Shahn-ameh (Zarrinqabaname). *Textual criticism of Persian literature*. Volume 13, Issue 2 - Serial Number 50: 53-74.

- Borhan Tabrizi, M. (1983). Borhan Qate. (Edited By M. Moin). Volume 3. Tehran: Amir Kabir Publications. (in persian)
- Bahar, L. (2004). *Bahar Ajam*. (Edited By K. Dezfoulian). Tehran: Talayeh. (in persian)
- Dehkhoda, A. (1998). *Dictionary (Loghat-Nameh)*. Tehran: Tehran University Press.
- Ensafpour, Gh. (1974). History and culture of Zourkhane. Tehran: Culture and Art Publications. Anthropology Center of Iran. (in persian)
- Fakhr al-Zaman Qazvini, A. (2014), *Taraz al-Akhbar*. (Edited by K. Haj Seyed Javadi; H. Yasini. Tehran: Art Academy. (in persian)
- Fakhr al-Zaman Qazvini, A (1961). *Tazkare Meykhaneh*. (Edited by A. Golchin Ma'ani). Tehran: Iqbal. (in persian)
- Fasihi Heravi (2004). *Diwan*. Edited by E. ghaysari. Tehran: Amir Kabir. (in persian)
- Ferdowsi, A. (2005). *Shah-nameh*. Edited by J. Khaleghi Motlaq & M. Omidisalar. New York: Iran Heritage Foundation. (in persian)
- Giti-gosha history*. (1316 AH). Written by A. Waziri. Shiraz: Marefet Library Publications. (in persian)
- Giti-gosha history*. (1909). Bombay: (no place). (in persian)
- Hafez (no date). *Diwan*. (Edited By Q.Ghani & M. Qazvini) . Tehran: Zavaar. (in persian)
- Hamze Esfahani (1967). *History of Prophets and Kings*. Translated by J. Shoar, Tehran: Farhang Iran Foundation Publications. (in persian)
- Hamzeh-nameh* (no date). Language of the work: Kurdish. Tehran University Library copy No. 1/13151-F. List of microfilms of Tehran University Central Library No. 2/85.
- Kamaloddin Ismail Isfahani, Abulfazl (1969). *Diwan*. Edited by H. Bahrol-oolomi. Tehran: Dehkhoda bookstore publications. (in persian)
- Khadmi Afshar, R; Toloeiazar, A & obaydinia, M. (2020). A Comparative Study of Hamze Nameh and Hamzat-il-Bahlavan Origin, main character, content and type. *Journal of comparative literature*. Volume 11, Issue 21: 23-46. (in persian)
- Khajoo Kermani, A. (1995). *Diwan*. (Edited By S. Qanei). Tehran: Behzad. (in persian)
- Koliate Hamzeh-nameh* (no data). Tabriz: Ferdowsi publishing organization. (in persian)
- Mahjoub, M. J. (2017). *Popular literature of Iran*. edited H. Zolfaqari. Tehran: Cheshme. (in persian)

- Mashadi Baqer Bazari (2022). *The legend of the coffee house*. edited by M. Talebi. Tehran: Khamoush. (in persian)
- Mohammad Padeshah (1984) *Farhang Anenderaj*, under the supervision of M. Dabirsiaghi, Tehran, Khayyam Bookstore Publications. (in persian)
- Moin, M. (2008). *Moein dictionary*. 6 vol. Tehran: Amir Kabir. (in persian)
- Monjjed, S. (2000). "The Method of Correcting Manuscripts", translated by H. Khadiojam. *Heritage mirror*. No. 3 and 4: 103-111.
- Nafisi, A.A. (1976). *Nafisi dictionary*. Tehran: Khayyam bookstore. (in persian)
- Naziri Neyshabouri, M. H. (2000). *Diwan*. Edited by M. R. Taheri. Tehran: Negah. (in persian)
- Nezami Ganjavi (2010). *Nezami Ganjavi books*. edited by H. Vahid Dastgardi. Tehran: Talayeh. (in persian)
- Noshirvan-nameh* (no data). Translated by B. Hendhour ebne Saadanko Panchanikhan, in Urdu language. manuscript of the library of the Islamic Council No. 5760
- Old Shah-Nameh Scroll*. (2016). J. Sedaghat Nezhad. Tehran: Book World. (in persian)
- Rampuri, Gh. M. (2009). *Ghiyath ol-Loghat*. (Edited By M. Sarvat). Tehran: Amir Kabir. (in persian)
- Romouz Hamzeh*. (no date). Tehran: Mirza Ali Akbar Basme Factory. (in persian)
- Romouz Hamzeh*. (no date). Tabriz: New Makneh publication. (in persian)
- Romouz Hamzeh*. (1903). Printed as an illustration in Haji Ahmad Agha printing house (Moayed olama). (in persian)
- Romouz Hamzeh and The Adventures of Amre Ayyar*. (2013). Selected and edited by A. Zakavati gharagozlu. Tehran: Moin. (in persian)
- Saidi, M. (2006). *Shah-name scroll*. Tehran: Xosh Negar. (in persian)
- Seven armies(comprehensive scroll of narrators)*. (1998). (Edited by M .Afshar., & M.Madayeni). Tehran: Institute of Humanities. (in persian)
- Seven armies Shahnameh* . (2021). (Edited by M. J. Qanawati & Z. Mohammad Hosni Saghiri) , Tehran: Khamoosh. (in persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (1961), "Looking at Tarz al-Akhbar", *Baharestan letter*, issue 1. book 5. pp: 109-122. (in persian)

- Shahnameh storytelling scroll* . (2012). (Edited by S. Aidenloo) . Tehran: Behangar. (in persian)
- Tatavi, A. (2007). *Rashidi dictionary*. Corrected by A. Behdarvand. Tehran: Simaye danesh. (in persian)
- Tarsousi, A. T .(2001). *Abu Muslim-nameh*. (Edited by H. Esmaili). Tehran: Moin-Qatreh- French Iranian Studies Association. (in persian)
- The story of Hamzeh* (1968). Edited by Jafar Shoar. Tehran: Tehran University Press. (in persian)
- Vafayi, S. (2019). "Auditory humor techniques in Amir Hamzeh stories". *Culture of Iranian people*. No. 56. pp. 65-94. (in persian)
- Zariri Isfahani, A. (2017). *Shahnama Naqalan*. (Edited by J. Doustkhah) (Vol. 5).Tehran: Ghoghnoos. (in persian)
- Zarrin Qaba-nameh*. (2014). (Edited by S. Aidenloo). Tehran: Sokhan. (in persian)
- Zolfaghari, H; Farrokhi, F. (2010). Structure of Hamze-Nameh motives. *Literary Criticism*. Issue 11 & 12: 205-232. (in persian)

ضرورت بازنگری در تصحیح روایت قهوه‌خانه‌ای حمزه‌نامه موسوم به «افسانه قهوه‌خانه»*

بهزاد آتونی^۱

چکیده

یکی از محبوب‌ترین قصه‌های بلند عامیانه فارسی، قصه امیرحمزه صاحبقران است که طی قرون متمادی، تحریرهای گوناگونی از آن به زبان‌های عربی، فارسی، هندی، اردو، ترکی و کردی صورت پذیرفته است. از این قصه، تحریرها و نسخ متعددی به زبان فارسی در دست است که بعضاً ناقصند و سرانجام قصه، نامشخص. ظاهراً یکی از متأخرترین این نسخ که تا به حال شناخته شده است، نسخه‌ای است که توسط کاتبی کم‌سواد اما خوش‌ذوق به نام مشهدی باقر بازاری در شعبان ۱۲۳۹ ق کتابت شده و اخیراً به همت معصومه طالبی، تصحیح و با عنوان «افسانه قهوه‌خانه» به چاپ رسیده است. با وجود تلاش‌های مصحح، ایراداتی چند، بر تصحیح این کتاب وارد است که نگارنده در این مقاله، ضرورت بازنگری در آن را یادآور می‌شود. از آنجا که نسخه مورد استفاده مصحح، نسخه‌ای منحصر به فرد و یگانه بوده است، از این روی، به علت نبود نسخه‌ای دیگر از اثر، نگارنده این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از مواردی چون: ویژگی‌های سبک‌شناسانه، منابع نقالی، منابع هم‌عصر با نسخه مورد نظر، دیوان‌های اشعاری که کاتب در اثر خود از آن‌ها استفاده کرده است و حتی اشاراتی که در خود کتاب به برخی مسائل شده است، پیشنهادهایی را برای بازنگری در بخش‌هایی از تصحیح و تعلیق «افسانه قهوه‌خانه» ارائه می‌دهد. نتیجه این پژوهش، علاوه بر نمایاندن ضبط درست برخی واژگان، جملات و ابیات، شامل ضرورت و لزوم افزودن سرنویس در متن، حذف اغلاط فراوان املائی که در پانویس آمده است،

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۱۹ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۱

نشریه نثرپژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۱-۴۱
DOI: 10.22103/JLL.2023.21781.3074

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آیت الله بروجردی، بروجرد، ایران. رایانامه:

Behzad.atooni@abru.ac.ir

عدم تغییر بعضی واژگان نسخه اساس، معنی کردن واژگان دشوار و غریب و اضافه کردن فهرست نمایه‌ها در انتهای کتاب نیز می‌شود.

واژه‌های کلیدی: امیر حمزه، افسانه قهوه‌خانه، تصحیح، مشهدی باقر بازاری.

۱- مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

قصه حمزه صاحبقران، مشهورترین قصه بلند عامیانه فارسی است که چندین قرن، نقل نقل مجالس بوده است و نقالان- که بیشترشان از دراویش سلسله عجم بودند- در قهوه‌خانه‌ها آن را روایت می‌کردند (رک محجوب، ۱۳۸۶: ۱۱۴۳ و زریری اصفهانی، ۱۳۹۶: ۴۰). بنا بر نوشته عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی در *طراز الاخبار*، در ایجاد قصه امیرحمزه در میان ارباب خیر، اختلاف بسیار است. برخی برآند که یکی از خلفای بنی‌عباس، مرض دق به هم رسانید، حکمای نامی آن عصر هرچند در علاج خلیفه سعی نمودند به جایی نرسیدند؛ پس حکیم دانشمندی از اعراب به جهت دفع آن مرض، این قصه را ترتیب داد، تا این که بدین طریق، آن علت بالکلیه برطرف شد. برخی قصه‌خوانان، راوی قصه را عمر بن امیه ضمیری گفته‌اند و بعضی دیگر، ترتیب قصه را در ایام سلطنت کسری دانسته‌اند. نجیب‌الدین غیاث‌الدین علی نقیب‌خان، مؤلف *کبالتواریخ*، که در دربار جهانگیر- پادشاه گورکانیان هند- می‌زیست، در پرسش عبدالنبی فخرالزمانی از ابداع و اختراع قصه امیرحمزه صاحبقران، آن را ساخته و پرداخته حکیم ابی‌بکر بقلانی، اعلم‌العلمای دربار مسعود غزنوی می‌داند که آن را جهت درمان صرع سلطان مسعود ابداع نمود (فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۹۲: ۱۹-۲۱).

قصه حمزه، در میان قصه‌های بلند فارسی از چنان اهمیت و جایگاهی برخوردار بوده است که اکبر شاه هندی دستور داد آن را به‌طور جالب و زیبا و با تصاویر بسیار، ساخته و پرداخته نموده و نسخه نفیسی از آن را برایش ترتیب دهند (محجوب، ۱۳۸۶: ۵۴۱). عبدالنبی فخرالزمانی، ادیب قرن یازدهم نیز به سبب اشتها نقل قصه‌های حمزه در میان

قصه‌سرایان، کتابی به نام *دستورالفصحا* در جهت خواندن قصه امیر حمزه و آداب آن تألیف نمود (فخرالزمانی، ۱۳۴۰: ۷۹۶) و در کتاب *طرازالاجبار*، سابقه قصه امیر حمزه صاحبقران که در عصر او مشهورترین موضوع سخنوری و قصه‌پردازی بود بررسی کرد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۱۱۰).

حمزه‌نامه، در کشورهای گوناگون و زمان‌های مختلف به نام‌های متعددی از قبیل *قصه حمزه*، *قصه امیرالمؤمنین حمزه*، *داستان امیر حمزه صاحبقران*، *تاریخ گیتی‌گشا* و غیره خوانده شده است. از این قصه، تحریرهایی گوناگون به زبان‌های عربی، کردی، ترکی، فارسی، اردو و سایر زبان‌های رایج در شبه قاره هند در دست است که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- «*نوشیروان‌نامه*» به زبان اردو که توسط بندیکا هندهور بن سعدانکو پنجانیخان ترجمه و به دست سید ایک عاشق حسین، استنساخ شده است (نوشیروان‌نامه، بی‌تا، نسخه خطی)

۲- مجموعه عظیم داستان «*امیر حمزه صاحبقران*» به زبان اردو به نام‌های «*نوشیروان‌نامه*»، «*کوچک باختر*»، «*بالا باختر*»، «*ایرج‌نامه*»، «*طلسم هوش‌ریا*»، «*صندلی‌نامه*»، «*تورج‌نامه*» و «*لال‌نامه*» که به همت چاپخانه منشی نول کشور و توسط راویانی چون محمدحسین جاه، احمدحسین قمر و تصدق حسین از سال ۱۸۸۱ تا ۱۹۱۵ انتشار یافته است (امیر حمزه صاحبقران، ۱۸۸۱-۱۹۱۵)

۳- «*کلیات حمزه‌نامه*» به زبان ترکی که ذیل ۲۴ داستان و در ۹۴ صفحه تهیه شده است (کلیات حمزه‌نامه، بی‌تا)

۴- «*حمزه‌نامه*» به زبان کردی (حمزه‌نامه، بی‌تا، نسخه خطی)

۵- شاید تنها در فارسی، بیش از سه چهار تحریر از این قصه موجود باشد که به نظر می‌رسد آخرین تحریر از آن، تحریری است به نام *رموز حمزه* که در هفت جلد و در دوره صفوی پرداخته شده است (محجوب، ۱۳۸۶: ۱۱۴۳) و راوی یا نویسنده

آن به روایتی، ملاعلی‌خان شکرریز است (رموز حمزه و ماجراهای عمرو عیار، ۱۳۹۲: ۹).

از حمزه‌نامه‌ها و بالاخص رموز حمزه، نسخ گوناگونی در دست است که بعضاً ناقصند. یکی از این نسخ، نسخه‌ای است که مشهدی باقر بازاری در شعبان ۱۲۳۹ ق کتابت نموده و اخیراً آن را معصومه طالبی تصحیح کرده و به همت انتشارات خاموش، با عنوان *افسانه قهوه‌خانه* به چاپ رسانیده است. تا آنجایی که نگارنده این جستار تحقیق کرده است، از این کتابت فقط یک نسخه در دست است که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۰-۲۹۰۵۳ نگهداری می‌شود. با توجه به این که اشکالاتی چند، در متن مصحح کتاب دیده می‌شود، ضروری است این اشکالات و صورت صحیح آن‌ها در قالب مقاله، مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

از نسخ گوناگون قصه‌های حمزه، تا به حال، چاپ‌های سنگی متعددی در ایران و خارج از ایران انجام پذیرفته است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

- ۱- کتاب *رموز حمزه* (بی تا) که در ۱۱۴۰ صفحه و به دستور شاهزاده پرویز میرزای قاجار در کارخانه میرزا علی اکبر باسمه در تهران چاپ شده است.
- ۲- *رموز حمزه* (بی تا)، توسط شرکت نشر ماکنه جدید در تبریز در ۷۹۷ صفحه به چاپ رسیده است.
- ۳- *رموز حمزه* (۱۳۲۱ ه.ق) به شکل مصور در مطبعه حاجی احمد آقا ملقب به مؤید العلماء طبع گردیده است.
- ۴- *تاریخ گیتی‌گشا* (۱۳۱۶) به کتابت علی وزیری که هفت جلد آن در یک جلد و توسط انتشارات کتابخانه معرفت در شیراز به چاپ رسیده است.
- ۵- *تاریخ گیتی‌گشا* (۱۳۲۷ ه.ق) که در شهر بمبئی هند طبع گردیده است.

- ۶- کلیات حمزه‌نامه (بی تا) به زبان ترکی که توسط سازمان چاپ انتشارات فردوسی در تبریز چاپ شده است.
- ۷- مجموعه عظیم داستان «امیر حمزه صاحبقران» به زبان اردو (شامل کتاب‌های نوشیروان‌نامه، کوچک باختر، بالا باختر، ایرج‌نامه، طلسم هوش‌ریا، صندلی‌نامه، تورج‌نامه و لال‌نامه) (۱۸۸۱-۱۹۱۵) که توسط چاپخانه منشی نول کشور در کشور هندوستان چاپ شده است و به‌راستی می‌توان آن را بزرگترین مجموعه داستان حمزه در جهان دانست.
- علاوه بر چاپ‌های سنگی قصه‌های حمزه، چندین چاپ جدید و غیرسنگی نیز از آن در ایران صورت پذیرفته است که عبارتند از:
- ۱- قصه حمزه (۱۳۴۷) که جعفر شعار آن را از روی سه نسخه قدیمی حمزه‌نامه (که البته به‌خاطر اینکه روایت‌هایی مختلف از یک داستان‌اند، در نحوه نگارششان مغایرت کامل دیده می‌شود) تصحیح نموده‌اند.
- ۲- داستان امیر حمزه صاحبقران (۱۳۷۰) به کوشش محمد فرسایی، که برگزیده‌ای است از حمزه‌نامه.
- ۳- امیر حمزه صاحبقران (۱۳۹۴)، که به همت انتشارات ققنوس به چاپ رسیده است. آنچه در این کتاب جلب توجه می‌کند این است که نامی از مصحح یا تهیه‌کننده قصه ذکر نشده است.
- ۴- رموز حمزه و ماجراهای عمرو عیار (۱۳۹۲). که توسط علیرضا ذکاوتی قراگوزلو گزینش و ویرایش شده است.
- تاکنون، چندین پژوهش مهم نیز درباره حمزه‌نامه صورت پذیرفته است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
- ۱- «بررسی تطبیقی حمزه‌نامه با حمزه‌البهلوان. منشأ قصه، شخصیت اصلی، محتوا و گونه» از خدای افشاری و همکارانش (۱۳۹۸) که در این پژوهش، نویسندگان

ادعا نموده‌اند که حمزه‌نامه فارسی، در اصل، یک قصه عربی است؛ نه هندی و نه ایرانی.

۲- «شگردهای طنز شنیداری در داستان‌های امیرحمزه» از وفایی (۱۳۹۸) که در این

مقاله، به گونه‌های طنز شنیداری در حمزه‌نامه پرداخته شده است.

۳- «ساختار بن‌مایه‌های حمزه‌نامه» از ذوالفقاری و فرخی (۱۳۸۹) که در این اثر،

مهم‌ترین بن‌مایه‌های حمزه‌نامه مورد بررسی قرار گرفته است.

با وجود پژوهش‌های نسبتاً متنوعی که درباره حمزه‌نامه صورت پذیرفته است، ولی تا به حال هیچ‌یک از پژوهشگران، به نقد و بررسی تصحیح نسخ چاپ‌شده انواع حمزه‌نامه‌ها پرداخته و این پژوهش برای نخستین بار به این امر می‌پردازد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

از آنجا که احیاء و تصحیح قصه‌های کهن، گامی بلند و ضروری در حفظ و پاسداشت میراث ادب عامه به شمار می‌آید، از این روی، تصحیح تک‌نسخه روایت مردمی و قهوه‌خانه‌ای قصه حمزه توسط پژوهشگر ارجمند، فاطمه طالبی، ستودنی و قابل تقدیر است. مصحح محترم علاوه بر تصحیح متن، مقدمه‌ای مستوفی و سودمند در پنجاه صفحه بر آن نوشته است که به موضوعاتی چون ویژگی‌های دستوری، صور خیال، واژه‌ها، بررسی زبان شفاهی و گفتاری، مثل‌ها، اصطلاحات، آیین‌ها (فولکلور مراسمی یا مناسبتی)، تأثیرپذیری از شاهنامه و ... پرداخته است. با همه دشواری‌هایی که مصحح محترم در تصحیح این اثر متحمل شده است، ولی متأسفانه اشکالاتی چند بر تصحیح ایشان وارد است که نگارنده در این مقاله به آن‌ها می‌پردازد.

۲- بحث و بررسی

۲-۱. آوردن اغلاط املائی در پانویس

یکی از ایراداتی که بر تصحیح افسانه قهوه‌خانه وارد است، آوردن انبوهی از اغلاط املائی کاتب در پانویس متن است که صورت صحیح آن‌ها توسط مصحح در متن آورده شده است. درحقیقت آوردن اغلاط املائی در پاورقی، که متأسفانه شیوه‌ای رایج در بین بسیاری از مصححین نسخ شده است، هیچ ضرورت و فایده‌ای ندارد و غیر از پُر حجم نمودن کتاب و ایجاد خستگی و سردرگمی برای خواننده، ارمغانی به بار نمی‌آورد. مرحوم حسن وحید دستگردی در مقدمه کلیات نظامی در این باره چنین می‌نویسد: «رویه ما در تصحیح چنین بوده و هست که اصح را در متن و صحیح را در حاشیه قرار داده و غلط مسلم را ترک می‌گوییم (نظامی گنجوی، ۱۳۸۹: ۲/۲۴۱). از آنجا که کاتب افسانه قهوه‌خانه، فردی کم‌سواد بوده است، املائی بسیاری از واژگان را - که تعدادشان بیش از هزار است - به اشتباه نوشته است؛ از این‌روی، نیازی نبوده است که مصحح ارجمند، در حین تصحیح اغلاط، آن‌ها را مجدداً در پاورقی ذکر نماید. در زیر، برای نمونه، به تعدادی از این اغلاط اشاره می‌کنیم:

غلط	صحیح	غلط	صحیح	غلط	صحیح	غلط	صحیح
خوانه	خانه	طلافی	تلافی	دریقا	دریغا	اقصام	اقسام
مشقول	مشغول	مضمون	مضمون	عریظه	عریضه	تلاطم	تلاطم
به بینی	بینی	عبدالعلا	ابوالعلا	کسیف	کثیف	تزررو	تزررو
دقدقه	دغدغه	ایار	عیار	غلقلع	غلغله	باقچه	باقچه
خواطر	خاطر	تایفه	طایفه	قاشیه	غاشیه	کارخانه	کارخانه

باقچه	باغچه	همایل	حمایل	خواموشی	خاموشی	گل‌عندام	گل اندام
مهو	محو	قتل	قتل	طابوت	تابوت	تفهص	تفحص
غظبناک	غضبناک	غافله	قافله	صفهه	صفحه	چماغ	چماق
برخواستہ	برخاسته	متبوه	مطبوع	مزایقه	مضایقه	بی هیایی	بی حیایی
صاعتی	ساعتی	صلطان	سلطان	خان	خوان	عطاعت	اطاعت
حظار	حضار	طبسم	تبسم	دغ	دق	ساغ	ساق
صهبت	صحبت	طلافی	تلافی	هیلت	حیلت	طاغ	طاق
ابولحب	ابولهب	مصلح	مسلح	صاقی	ساقی	هواله	حواله
تغافل	تغافل	معزرت	معدرت	توتیه	توطئه	چقانه	چغانه
نهو	نحو	اصلحه	اسلحه	ثفارش	سفارش	سیقل	صیقل
هلوا	حلوا						

۲-۲. نبودِ سرنویس در متن

مشهدی باقر بازاری، کاتب افسانه قهوه‌خانه، برخلاف راوی / کاتب «قصه حمزه» که داستان را در ذیل ۶۹ عنوان آورده (رک قصه حمزه، ۱۳۴۷: ۵-۱۱)، از هیچ سرنویس یا عنوانی در کتاب نسبتاً پُر حجم خود استفاده نکرده است و همین امر باعث سردرگمی و زحمت خواننده می‌شود. یکی از مهم‌ترین مزیت‌های آوردن سرنویس در خلال داستان، تعیین بخش‌های داستان است که موجب می‌شود مخاطب بداند که با کدام افراد و رخدادها

مواجه است؛ و نبودِ سرنویس، امکان فراموش کردن سیر داستان، درک ناقص و در هم ریختن اتفاقات را در ذهن خواننده فراهم می‌سازد (عبدالهی، ۱۳۹۷: ۱۱۵). «مصححین می‌توانند در متن‌هایی که از اساس برای آن‌ها تقسیمی نشده، اگر لازم باشد آن‌ها را به صورتی فصل‌بندی کنند که به متن خللی وارد نشود و برای هر فصل، عنوان و سرنویسی تعیین نمایند و آن را در پرنانتز قرار دهند» (منجد، ۱۳۷۹: ۱۰۸). گرچه به‌خاطر نبودِ سرنویس در متن *افسانه قهوه‌خانه*، خُرده‌ای بر کار مصحح محترم وارد نیست، ولی پیشنهاد می‌شود جهت تنقیح و پیراستگی متن و رهایی خواننده از سردرگمی و مشقت، با توجه به سیر داستان، سرنویس‌هایی برای آن انتخاب و در گیومه یا پرنانتز قرار داده شود.

۲-۳. ضبط نادرست واژگان، جملات و ابیات

در روایت قهوه‌خانه‌ای و مردمی قصه حمزه موسوم به *افسانه قهوه‌خانه* که توسط معصومه طالبی تصحیح شده است، با واژگان، عبارات و ابیات بسیار زیادی روبرو هستیم که به درستی ضبط و تصحیح نشده‌اند و همین امر باعث گردیده که از ارزش علمی این متن به عنوان متنی تصحیح شده کاسته شود. نگارنده این پژوهش، با توجه به محدودیت در حجم مقاله پیش‌رو، صرفاً به ذکر تعدادی از آن‌ها می‌پردازد و وجه صحیحشان را پیشنهاد می‌دهد:

ص ۵۸، سطر ۸. «**بختیار** [...] **گفت: ملا! یک بنشین تا طعامی از برای تو بیاورم**»: در این عبارت، واژه «یک» به تنهایی، مفید معنا نیست و احتمالاً معدودی در پی آن بوده که سهواً از قلم کاتب افتاده است. یکی از معانی «یک»، «به اندازه» است که معدودهایی چون «لحظه»، «دم» و «نفس» در پی آن می‌آید. شایان ذکر است در هیچ‌کجای *افسانه قهوه‌خانه*، «یک»، بدون معدود به کار نرفته است و می‌توان حدس زد که در عبارت مذکور، به صورت «یک دم»، «یک نفس» یا «یک لحظه» بوده است.

ص ۵۹، سطر ۱۵. «[...] زنی از برابر نمودار می‌شود. بره شیرمستی در بغل دارد. خود را به او می‌رسانی می‌گویی بره را چند می‌فروشی؟ [...] آن برمی‌گردد دو بره را به تو می‌دهد»:

با توجه به متن داستان که فقط سخن از یک بره در آغوش زن است، «دو»، زائد است و باید از متن حذف شود.

* * *

ص ۶۲، سطر ۶. «شهریار خلعت از برای بنده بفرستد که تا مخلع شده بیایم خواب را شاه را بگویم»:

اگر مضاف و مضاف‌الیه در جمله‌ای، نقش مفعول بگیرند، «را»ی نشانه مفعول بعد از مضاف‌الیه می‌آید. در اینجا نیز «را» پس از «شاه» صحیح است ولی همزمان، آوردن «را»ی دیگر بین مضاف و مضاف‌الیه (یعنی بین «خواب» و «شاه»)، ناصحیح می‌نماید. استعمال «را»ی نشانه مفعولی بین مضاف و مضاف‌الیه در این کتاب، نمونه دیگری ندارد و نگارنده در حد جستجوی خود در کتب دستور زبان و متون کهن، چنین نمونه‌ای نیافته و به نظر می‌رسد اشتباه کاتب بوده است.

* * *

ص ۶۳، سطر ۲۰. «ابوزرجمهر گفت: شهریارا! واقعه دیدند که در یک باغ قدم گذاشتید»:

با توجه به این که مخاطب ابوزرجمهر، شهریار (انوشیروان) است و در متن کتاب نیز، فرد خواب‌بیننده، خود انوشیروان ذکر شده است، پس به جای «دیدند»، «دیدید» صحیح است.

* * *

ص ۷۲، سطر ۲. «انوشیروان گفت: اگر یک خشت کهنه می‌باشد خود را معالجه می‌کردم»:

با توجه به داستان، به جای «انوشیروان»، «ابوزرجمهر» صحیح است و مصحح محترم نیز در پاورقی به این نکته اشاره نموده است، ولی معلوم نیست چرا در متن، آن را اصلاح نکرده است؟!

* * *

ص ۷۳، سطر ۲۱. «**بختک گفت: شهریار! چرا حمّال زاده (ابوزرجمهر) را بگویند بیاید؟**»:

با توجه به متن داستان که در آن، بختک از شهریار (انوشیروان) درخواست می کند تا از ابوزرجمهر بخواهد بیاید خواب را تعبیر کند، بنابراین، به جای «بگویند»، «نگویید» صحیح است. جمله مذکور، جمله ای است سؤالی با اغراض امر.

* * *

ص ۷۷، سطر ۳. «**عبدالله ساربانی داشت که او را امیه می گفتند:**»:

در داستان، هیچ کجا اسمی از عبدالله نیامده و پیش از این جمله، همه جا از عبدالمطلب به عنوان بزرگ مکه یاد شده است. به نظر می رسد «عبدالله» سهو کاتب بوده و «عبدالمطلب» صحیح است.

* * *

ص ۸۴، سطر ۱۰. «**آن جماعت گفتند ما لش سعد را برداشته متوجه یمن شدند:**»:

به جای «سعد»، «اسد» صحیح است. پیش از این، سخن از کشته شدن «اسد» بود و نامی از «سعد» در میان نبود.

* * *

ص ۸۷، سطر ۱۷

بگفتا که ای شاه فرمان رواست   **سر دشمنت باد از سر جداست**

با توجه به معنای بیت و این که مصرع دوم، جمله ای دعایی است، آوردن «ست» در پایان هر دو مصرع، سهو کاتب است؛ پس درست بیت چنین می شود:

بگفتا که ای شاه فرمانروا سر دشمنت باد از تن جدا!

* * *

ص ۸۹، سطر ۱۲. «...» کمان سفید طوس اسحاق نبی را با چند چوبه تیر به او داد:

طوس در عبارت بالا، معنای روشنی ندارد. به نظر می‌رسد «طوس»، تصحیف «توز» یا «توژ» باشد که همان پوست درخت خدنگ است که برای استحکام کمان، بر کمان پیچند (برهان تبریزی، ۱۳۶۲: ۵۳۲). درحقیقت، «توز» به «طوز»، و «طوز» نیز به «طوس» تصحیف شده است. در هفت پیکر نظامی نیز ترکیب «کمان سپید توز» آمده است:

در کمان سپید توز نهاد بر سیاه ازدها کمین بگشاد

(نظامی: ۱۳۸۹: ۶۵۵)

* * *

ص ۸۹، سطر ۲۵. «تکاوری که به یک هله، زیر پای آرد که از درازی امید باشدش میدان:»

مصحح محترم تصور نموده‌اند که این عبارت، قطعه‌ای نثر است و در پاورقی، «هله» را حرف تنبیه دانسته‌اند؛ این در حالی است که قطعه مذکور، بیتی است از کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی در وصف اسب یکی از ممدوحین. عبارت بالا لازم است به شکل بیت زیر تصحیح شود:

تکاوری که به یک حمله زیر پای آرد گر از درازی امید باشدش میدان

(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۷۹)

* * *

ص ۹۶، سطر ۱۲. «عمر معدی کرب [...]»، هجده ارجع (؟) دور شکم دارد»: مصحح، به نشانه درنیافتن معنی «ارجع»، در جلوی آن، علامت سؤال گذاشته است. ظاهراً «ارجع» اشتباه کاتب بوده است و به نظر می‌رسد درست آن، «ارج» باشد که ریخت دیگری است از «ارش» که واحد اندازه‌گیری است، از سر انگشت میانین دست تا مرفق (برهان تبریزی، ۱۳۶۲: ۱۰۴).

* * *

ص ۹۷، سطر ۱۵. «ابوالعلا، قد و قامت عمر معدی را ربود، بر خنگ علم گردانید»:

در عبارت بالا، «خنگ» معنی صحیحی ندارد. به نظر می‌رسد «چنگ» صحیح باشد. «بر سر چنگ علم کردن حریف» یکی از رایج‌ترین گزاره‌های قالبی است که در قصه‌های عامیانه بلند و طومارهای نقالی استفاده شده است (برای نمونه رک طرسوسی، ۱۳۸۰: ۱/۲۳۱؛ زریری اصفهانی، ۱۳۹۶: ۱۰۹۳ و ۱۱۱۹؛ طومار کهن شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵: ۶۰).

* * *

ص ۱۰، سطر ۸

سبک‌تگی که بریزد به پویه از نعلش اگر ز قطره شبنم به او بود مسمار

دو دست او ز دو پایش چنان گذاره شود که مشتبه نشود پا ز دست از رفتار

با توجه به این که در بیت دوم سخن از به سرعت دویدن اسب است به گونه‌ای که پایش را از دست نمی‌توان تشخیص داد، بنابراین به جای «نشود»، «بشود» صحیح است.

* * *

ص ۱۰۲، سطر ۱۱. «چنان بر دوال کمرش زد که چون خیار سالخورده قلم گردید»:

صفت «سالخورده» برای «خیار»، صفتی نادرست و نامناسب است و این ترکیب وصفی، معنایی صحیح ندارد. در طومارهای نقالی و قصه‌های عامیانه، همیشه برای «خیار»، از صف «تر» استفاده می‌شود (برای نمونه‌هایی از ترکیب وصفی «خیار تر» رک طرسوسی، ۱۳۸۰: ۳۶/۱؛ هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۱۱۸، ۱۱۴، ۱۲۱، ۱۶۵ و ۲۶۶؛ شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۱۵۲، ۲۱۰ و ۳۲۱) و برای «چنار» از صفت «سالخورده» (رک طرسوسی، ۱۸۰: ۲۳۱/۱؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۷۳۹؛ هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۱۱۷ و ۳۷۱؛ شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۴۵۳)؛ بنابراین به گمان قوی، در متن مذکور در بالا، به جای «خیار»، واژه «چنار» صحیح است.

* * *

ص ۱۰۲، سطر ۲۴. «ابر اجل خیمه زد، با دیدن مرگ باریدن گرفت»:

به نظر می‌رسد «بادیدن»، ضبط صحیحی نیست. در همه طومارهای نقالی و قصه‌های عامیانه پهلوانی، یکی از معروفترین گزاره‌های قالبی، همان جمله بالاست؛ منتهی به جای «بادیدن مرگ»، همیشه از واژه «باران مرگ» استفاده شده و جمله بدین شکل آمده است: «ابر اجل خیمه زد، باران مرگ باریدن گرفت» (رک سعیدی، ۱۳۹۹: ۸۷۹؛ طومار کهن شاهنامه، ۱۳۹۵: ۱۵۷ و ۲۰۶؛ زیری اصفهانی، ۱۳۹۶: ۹۶۳ و ۱۱۸؛ طرسوسی، ۱۳۸۰: ۱/۳۰، ۲۹۷ و ۴۷۱).

* * *

ص ۱۰۲، سطر ۱. «حرامزاده هشام، با تیغ کنده، متوجه امیر شد»:

مصحح، در پاورقی، تیغ کنده را، تیغ حکاکی شده معنی کرده است در حالی که تیغ کنده به معنی تیغ آخته و از نیام بیرون کشیده است (معین، ۱۳۸۷: ۹۲۵/۳).

* * *

ص ۱۰۴، سطر ۱۹. «به اقبال شاه، او را نیز به قتل آوردم. پانزده اسیری که اهل خیبر آورده بودند، همه را از دست خیبریان گرفتیم:»
با توجه به اشاره صفحه ۹۸ همین کتاب، به جای «پانزده»، «پانزده هزار» صحیح است.

* * *

ص ۱۰۴، سطر ۲۵. «آن حکمت خلعت را به کسی بده که به زودی به اردوی امیر برساند»:

«حکمت» در عبارت بالا، مفید معنی نیست. با توجه به این که در صفحه بعد (یعنی صفحه ۱۰۵)، سه بار، ترکیب «حکم خلعت» (یعنی دستور و فرمان خلعت دادن) آمده، به احتمال زیاد، در عبارت بالا نیز، «حکم خلعت» صحیح است.

* * *

ص ۱۰۶، سطر ۵

یکی بارگاه چو مینا سپهر کشیده بر این طارم ماه و مهر
با توجه به وزن بیت (فعولن / فعولن / فعولن / فعل)، به جای «بارگاه»، «بارگاهی» صحیح است.

* * *

ص ۱۰۶، سطر ۲۳

صف حاجیان مرصع کلاه به خدمت ستادند در پیشگاه
از آنجا که این بیت در توصیف بارگاه و دربار امیر حمزه است، به نظر می‌رسد به جای «حاجیان» (۱)، «حاجبان» صحیح است.

* * *

ص ۱۰۶، سطر ۲۴. «بر دست چپ بختیار شاه مغربی، امیر [و] ابوالعلا بر صندلی زر قرار گرفته ...»:

با توجه به فحوای داستان، «امیر»، شخصی جدای از ابوالعلا (که همان لقب حمزه است) نیست و در کل کتاب، برای ابوالعلا (= حمزه)، همه جا از عنوان «امیر» استفاده شده است؛

پس آن «و» که توسط مصحح در گیومه و بین «امیر» و «ابوالعلا» گذاشته شده، ناصحیح است و «امیر ابوالعلا» درست است.

* * *

ص ۱۱۰، سطر ۶

چو بنمودی به وقت خشم دندان شدی از هیبتش چون کوه، سندان

با آمدن «کوه» در بیت بالا، معنای بیت، مبهم و نامعلوم است: «هنگام خشم، وقتی دندان می‌نمود، از هیبتش، سندان با آن همه سختی و سنگینی، چون کوه می‌شد (!)». این بیت، عیناً یک بار دیگر در صفحه ۱۱۵ کتاب آمده است؛ منتهی به جای «کوه»، از واژه «آب» استفاده شده است که صحیح به نظر می‌رسد و معنای مصرع دوم این گونه می‌شود: «از هیبتش، سندان با آن همه سختی و سنگینی، چون آب می‌شود».

* * *

ص ۱۱۴، سطر ۹

ز اسب چابک باز سواران به یک ره آنچنان شب تیره باران

که بر شاخ گوزن از چوبه تیر دو صد سوراخ شد مانند زهگیر

هم با توجه به معنای بیت و هم با توجه به وزن شعر (مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن)، «شب تیره» ضبط ناصحیح کاتب بوده است. به نظر می‌رسد مصرع دوم بیت اول، این گونه بوده است: «به یک ره آنچنان شد تیر باران».

* * *

ص ۱۱۴، سطر ۲۳. «شیری که بهرام فلک چون گور، شکار او بودی؛ تیر سپهر از خیالش چون گاو زمین، به تخت ثریا فراز آمدی»:

به نظر می‌رسد به جای «تیر سپهر»، «شیر سپهر» که همان برج اسد است، صحیح باشد؛ زیرا «تیر سپهر» در عبارت بالا، معنای درستی ندارد، ولی با وجود «شیر سپهر»، مفهوم

عبارت این گونه می‌شود: شیر سپهر از برابر آن شیرِ بیشه می‌گریزد و به تخت ثریا فراز می‌شود. ضمناً از نظر زیبایی‌شناسی که ممکن است مطمح نظر نویسنده بوده باشد، «شیر سپهر» با واژه «شیر» (در ابتدای جمله)، جناس تام می‌سازد و با «گور» و «گاو» مراعات‌النظیر و با «گاو زمین»، تضاد. آوردن صنعت تضاد بین «شیر فلک» و «گاو زمین»، از رایج‌ترین تصویرپردازی‌های شاعران فارسی است:

یا به شیر سپهر هم‌بیشه است   یا به گاو زمین به یک صحراست

(فصیحی هروی، ۱۳۸۳: ۷۲)

از نوکِ ناوک و سم اسبش برآورند   شیر سپهر غرّش و گاو زمین فغان

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۱۲۱)

* * *

ص ۱۱۸، سطر ۱۶. «تا روز دیگر که شاه سیارگان بر سر چنگ فلک نشست، سپاه انجم را هزیمت فرمود»:

«چنگ فلک» در عبارت بالا، مفید معنا نیست. از آنجا که عبارت مذکور، توصیفی است از نبرد شاه سیارگان (خورشید) با سپاه انجم، به نظر می‌رسد که به جای «چنگ فلک»، «**خنگ فلک**» صحیح باشد؛ و معنای عبارت، این گونه می‌شود: «شاه سیارگان (یعنی خورشید)، سوار بر خنگ آسمان شد و در پی سپاه انجم تاخت و آن‌ها را هزیمت داد». در یکی از دستنویس‌های منظومه حماسی زرین قبانامه، درباره سوار شدن شاه سیارگان (خورشید) بر خنگ آسمان، چنین آمده است:

دگر روز چون شاه سیارگان   برآورد رخشنده زرین سنان

نشست از بر خنگ سبز سپهر   بر آراست روی زمین را به مهر

(زرین قبانامه، ۱۳۹۳: ۳۶۷ و رک اتونی، ۱۴۰۰: ۶۰-۶۱)

* * *

ص ۱۲۴، سطر ۱-۹. «پس بهرام هر روز گوشت و قند می‌خورد. ورزش می‌کرد. اینچنین به خاطر بهرام می‌گذشت امیر کی می‌تواند که با من زیادتی بکند [...] امیر گفت: [...] بهرام هم به سیرخانه رسیده است»: در حد جستجوی نگارنده، معنایی برای «سیرخانه» که مناسب عبارت بالا باشد، در هیچ‌یک از فرهنگ‌های لغت پیدا نشد. از آنجا که داستان دربارهٔ تمرینات و آماده‌سازی بهرام برای مبارزه با امیرحمزه است، به نظر می‌رسد «سرخانه» صحیح باشد که «کنایه از پایه و کمال هر چیز است؛ چنانچه کسی که پر زور باشد، گویند در سرخانه زور است (محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۲۳۹۰).

* * *

ص ۱۲۵، سطر ۱۵. «مهرنگار، خواجه‌سرایان را فرمود که چندان خوانِ جواهر خاطر گردانیدند که اگر ابوالعلا، خالوی مرا بر زمین زد، بر سرش نثار کنید»:

با توجه به معنای جمله، به نظر می‌رسد «حاضر گردانیدند» صحیح باشد.

* * *

ص ۱۲۹، سطر ۵
چو جنت نهر آتش سلسبیل است   گلش آتش بود، بلبل خلیل است
دهان شبرانش پر زر شبنم   گرفته جام بر دست لاله چون جم

با توجه به وزن بیت (مفاعیلن / مفاعیلن / فعولن)، بیت دوم این گونه اصلاح شود:

دهان شبرانش پر ز شبنم   گرفته جام، دست لاله چون جم

* * *

ص ۱۳۳، سطر ۱۱. «ساقیان سیمین ساق، باده‌های رواق، به صد طمطراق به گردش درآوردند»:

«باده‌های رواق» معنای درستی ندارد. به نظر می‌رسد «باده‌های رواق» بوده باشد یعنی باده صاف و پالونه شده (رک تتوی، ۱۳۸۶: ۳۵۵ و دهخدا، ۱۳۷۷: ۴۵۹/۵).

* * *

ص ۱۳۴، سطر ۲۳. «ساقیان [...] یاقوت لب مروارید دندان شکفته موی مرغوله روی»:

با توجه به وصفی که نویسنده از زیبایی ساقی می‌کند، پُر واضح است که جای «موی» و «روی» در عبارت بالا عوض شده است که نیاز است اصلاح شود: «ساقیان شکفته روی مرغوله موی». مرغوله: موی پیچیده چون موی زلف و کاکل (رک محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۳۹۴۸).

* * *

ص ۱۴۲، سطر ۹

پایم به پیش این سر کوه هم نمی‌رود یاران خبر دهید که این جلوه‌گاه کیست

مصرع اول گنگ و نامفهوم است. این شعر از نظیری نیشابوری است که درست آن، این چنین است:

پایم به پیش از سر این کو نمی‌رود یاران خبر دهید که این جلوه‌گاه کیست؟

(نظیری نیشابوری، ۱۳۷۹: ۱۱۷)

* * *

ص ۱۵۳، سطر ۱

علی‌الصباح که سلطان صبح آینه‌فام را زدود آینه آسمان ز رنگ ظلام

با توجه به وزن و معنی بیت، «را»، زائد است و باید حذف شود.

* * *

ص ۱۵۸، سطر ۸. «گویند که خواجه‌دولت و امیر و عمر مقبل از راهی که خواجه آمده بود، ایشان را داخل باغ گردانید»:

از آنجا که در *افسانه قهوه‌خانه*، «عمر» و «مقبل» دو شخصیت جدا از هم هستند، بنابراین لازم است به صورت «عمر [و] مقبل» اصلاح شود.

* * *

ص ۱۶۹، سطر ۱۳

بیار ساقی آن می که غم می‌برد ز آینه دل الم می‌برد

بده تا جلا یابد آینه‌ام که از طیره‌طبعان دیرینه‌ام

بده ساقی آن همدم گرم‌خون که طوق غم از وی شود سرنگون

در نسخه دستنویس، «بیا» بوده است که مصحح محترم آن را به «بیار» تغییر داده و در متن آورده است. از آنجا که «بیار» در بیت اول باعث می‌شود که وزن بیت (فعولن / فعولن / فعل)، یک هجا اضافه داشته باشد و نیز با توجه به این که ظاهراً این ابیات، تقلیدی است از ساقی‌نامه حافظ با مطلع

بیا ساقی آن می که حال آورد کرامت فزاید، کمال آورد

(حافظ، بی تا: ۳۹۱)

بنابراین، واژه «بیا» که در نسخه دسنویس آمده است، صحیح است و نیازی به تغییر آن توسط مصحح محترم نبود.

* * *

ص ۱۷۱، سطر ۶. «مهرنگار، ابوالعلا را دید؛ از جای خود جست تا در قصر استقبال کرده دست در گردن امیر درآورد. سلطان عربستان نیز مهر را بردر کشید»:

با توجه به فحوای متن، «دربر کشید» صحیح است.

* * *

ص ۱۹۱، سطر ۶

تو آن شاهی که بر دیوان قصرت کبوتر گر نشیند باز گردد

با توجه به قرآینی چون «قصر»، «کبوتر» و «نشستن»، گمان می‌رود به جای «دیوان»، «دیوار» صحیح باشد.

* * *

ص ۱۹۴، سطر ۲۳. «راوی می‌گوید که شاه در صحبت بود که از در بارگاه برهم خورد»:

با توجه به معنای عبارت، «از» زائد می‌نماید و لازم است حذف گردد. در سطر ۵ همین صفحه (صفحه ۱۹۴)، این عبارت بدون «از» آمده است: «بختک بر صندلی چپ نشسته بود که در بارگاه برهم خورد».

* * *

ص ۱۹۶، سطر ۲۰. «سازهای گوناگون به طرب در آوردند مثل چنگ و قانون و نای و [...] بربط و شترقوی [...]»:

در هیچ‌یک از فرهنگ‌های لغت، شترقوی با چنین املائی ضبط نشده است. به نظر می‌رسد «شترغو» صحیح باشد و املائی شترقو، ناصحیح و لغزش کاتب است. «شترغو» نام

سازی است که مطربان نوازند و لفظ، ترکی است» (رامپوری، ۱۳۸۸: ۴۲۱ و محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۲۵۹۴).

* * *

ص ۱۹۷، سطر ۳. «مرا سعدان بن لندهور می گویند»:

به «لندهور بن سعدان» اصلاح شود. در همه جای کتاب، اینچنین آمده است.

* * *

ص ۲۰۱، سطر ۱

چو صبح صادق از جانب خاور نشیمن لوای شعله زد بر دشت ایمن

با توجه به وزن بیت (مفاعیلن / مفاعیلن / فعولن)، «جانب» زائد است و باید حذف گردد.

* * *

ص ۲۲۶، سطر ۷. «تاج مکمل پادشاهی بر سر گذاشته و...»:

به نظر می‌رسد «مکمل» صحیح باشد، یعنی «درخشان و ملمع کرده شده» (محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۱۴۰۶). نظامی می‌گوید:

که من یاقوت این تاج مکمل نه از بهر بها برستم اول

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۹: ۲۹۳)

* * *
ص ۲۴۲، سطر ۲۵

آهو تکی که گرد گریبان قدم زدی کردی به باد از ره دعوی برابری

«گریبان» مفید معنی نیست. شاید «گریبان»، تصحیف «بیابان» بوده است.

* * *

ص ۲۹۴، سطر ۱۴. «صدای عمود طراق گران، فشافش تیرهای پَران [...]»، آه نیم ناله کشتگان، های هوی پردلان [...]»:

«آه نیم ناله کشتگان» معنای روشنی ندارد. با توجه به فحوای جمله، به نظر می‌رسد «آه و ناله نیم کشتگان» صحیح بوده است که مشوش و نادرست ضبط شده است. مراد از نیم کشته، نیم بسمل یا مجروح مختصری است که نیم جانی دارد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴۲۴/۱۳).

* * *

ص ۲۵۹، سطر ۳. «زمانی که چرخ، دامن از شفق، چون مزه عشاق در خون کشید»:

با توجه به معنی جمله، «مزه عشاق» صحیح است و «مزه عشاق» خطای کاتب است.

* * *

ص ۲۶۴، سطر ۹. «تا جمعی رسیدند به عرض لندهور رسانیدند که عمر، خسرو را گرفته است در بند کشیده است»:

با توجه به داستان، «گسته» - که از دشمنان امیر حمزه است - صحیح است. کاتب، سهواً به جای «گسته»، نام «لندهور» را آورده.

* * *

ص ۲۱۳، سطر ۲-۳. «پاره‌ای که راه رفت، شمشیری دید. آن را برداشته، چند قدمی که راه رفت کمر، ترکش با قربان کمان دید»:

بین «کمر» و «ترکش» نباید ویرگول بیاید، بلکه «کمر ترکش»، خود، یک ترکیب است به معنای کمری که ترکش را به تن، بدان آویزند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۵۳/۱۱).

خورده‌ام تیر فلک، باده بده تا سرمست عقده در بند کمر ترکش جوزا فکنم

(حافظ، بی تا: ۲۳۹)

* * *

ص ۳۲۵، سطر ۱۰-۱۲

گرفتند صیدافکنان دلیر که شیرافکن آهوان را به تیر(؟)

ز بس چرخ و آهو زمین و فلک شده تنگ بر آدمی چون ملک

ز پرواز شاهنشهان بی‌گزاف نهان گشته سیمرخ در کوه قاف

از آنجا که شاعر، در این ابیات، شکار صیادان و شکارچیان را توصیف می‌کند، «شاهنشهان» در بیت، معنی درستی نمی‌دهد. به نظر می‌رسد «شاهین شهان» یعنی شاهین‌های شکاری که از آن شاهان است، صحیح باشد؛ زیرا یکی از پرندگان شکاری که در شکار شاهان استفاده می‌شد، شاهین بوده است. فردوسی، در داستان شکار کردن بهرام گور، نام این پرنده را به عنوان یکی از انواع پرندگانی که در شکار شاهان استفاده می‌شده آورده است:

ابا بازداران صد و شست باز دو صد چرخ و شاهین گردنفرز

(فردوسی، ۱۳۸۴: ۴/۴۷۷)

شپوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
ص ۳۲۵، سطر ۱۶

بخایید سگ، پای نخجیر را بدین سان که دانه زنجیر را

در مصرع دوم، «دانه» ناصحیح است زیرا دانه نمی‌تواند زنجیر را بخاید. ضمناً با وجود «دانه»، وزن مصرع دوم، یک هجا کم دارد. به نظر می‌رسد درست آن، «دندانه» بوده که سهواً توسط کاتب به صورت «دانه» کتابت شده است. «دندانه» در لغت به معنای هر چیزی است شبیه به دندان؛ مانند برآمدگی دم ارّه و غیره (نقیسی، ۱۳۵۵: ۱۵۴۲)؛ پس معنی بیت

این گونه می‌شود: همان گونه که دندان‌های ارّه یا سوهان]، زنجیر را می‌خاید، سگ نیز پای نخبیر را خایید.

* * *

ص ۳۴۴، سطر ۵-۶

شب آن‌گاه کین آتش آفتاب فرو برد سر زیر دریای آب

شب تیره از روز آمد پدید چو دود دل از شعله لاله‌گون

با توجه به قافیه مصرع دوم، به نظر می‌رسد وجه صحیح قافیه مصرع اول، «برون» باشد.

* * *

ص ۳۴۸، سطر ۱۹. «شیر غلابه‌های عظیم بر کمر بسته»:

املائی این واژه بدین شکل، غلط است و باید با «ق» نوشته شود. «شیرقلاب»، آهنی است که قلندران بر سر دوال کمر دوزند و اکثراً به صورت شیر است (رک محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۲۷۱۱ و دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۲۸/۹).

* * *

ص ۳۶۸، سطر ۱۴. «راوی گوید که روزی شهبال فرمود تا باغ سرو بوستان

حضرت سلیمان ... که آیا مقدمه ارچنگ چون خواهد شد»:

مصحح، در توضیح چند نقطه‌ای که به عنوان جای خالی در متن گذاشته، در پاورقی نوشته است: «ماجرا، ناقص رها شده است» (همان: پی‌نویس)؛ این درحالی است که یا در کتابت دستنویسی که توسط مشهدی باقر بازاری صورت پذیرفته، جابه‌جایی‌ای رخ داده است، یا چند ورق از این نسخه، جابه‌جا صحافی شده و در کنار هم قرار گرفته است؛ زیرا ادامه ماجرا، از صفحه ۳۹۹ سطر ۱۴ تا صفحه ۴۰۲ سطر ۲۱ در این کتاب آمده و البته مصحح، پی به این جابه‌جایی نبرده و تصور نموده است که ماجرا، ناقص رها شده است.

* * *

ص ۳۸۴، سطر ۱۳. «فضل، ساقی شده، جامی پر کرده به دست عمر داد. بابا آن جام را گفت بر لب گذاشت: با توجه به معنای جمله، به نظر می‌رسد «گرفت» صحیح باشد.

* * *

ص ۳۹۵، سطر ۲۳. «همه هندویان زاغ چهره، بر کوهه فیل سفید، سوار مهره می‌نواختند»:

«سوار مهره» مفید معنی نیست و معنای روشنی ندارد. به نظر می‌رسد «سفید مهره» صحیح باشد، زیرا در صفحه ۳۵۰ بارها از «سفید مهره» و «سفید مهره حاتم» سخن به میان آمده است. سپید مهره: یک نوع صدف کوچکی است که هنگام بازی و رزم در آن بدمند و مانند بوق و شیور صدا کند (نفیسی، ۱۳۵۵: ۱۸۴۳).

* * *

۴-۲. معنی نکردن برخی واژگان دشوار و غریب

گرچه مصحح محترم، برخی واژگان دشوار متن را در پی‌نویس معنی کرده است، ولی با این وجود، تعداد قابل ملاحظه‌ای از واژگان دشوار و غریب، معنی نشده‌اند که این امر، موجب فهم ناقص خوانندگان از متن می‌شود. نگارنده به برخی از آن‌ها در زیر اشاره می‌کند:

- **چوخا** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۶۹، سطر ۵): مصحح محترم در پاورقی نوشته است: جامه پشمی خشن که چوپانان و برزیگران پوشند (رک همان). گرچه چوخا، جامه خشن چوپانان و برزیگران است، ولی در اینجا مراد، جامه پشمینی است که راهبان در کلیسا پوشند (محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۱۴۶۴). استدلال نگارنده در به‌دست دادن این معنی این است که در صفحه ۶۸ آمده است که کیقباد پس از بر تخت نشاندن انوشیروان به‌جای خود، در گوشه‌ای به عبادت مشغول شد. پس در اینجا وقتی سخن از چوخا پوشی کیقباد است، مراد جامه راهبان است نه چوپانان.

- **کدخدایی** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۷۲، سطر ۱۵): در اینجا به معنای دامادی آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۷۵/۱۱).
- **ترجمان** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۷۹، سطر ۲۲): در اینجا به معنای تاوان است (محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۱۰۶۸).
- **مندیل** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۸۰، سطر ۲۲): دستار (نفیسی، ۱۳۵۵: ۳۵۴۰).
- **هم چشم** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۸۷، سطر ۲۴): حریف، رقیب (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵۶۹/۱۴).
- **رنگ بر آب ریختن** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۱۰۵، سطر ۱): کنایه است از تدبیر تازه اندیشیدن. اندیشه و فکر جدید در کار آوردن. منصوبه برانگیختن (محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۲۱۲۶).
- **ألکه** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۱۹۹، سطر ۱۹): به ترکی یعنی کشور (همان: ۴۰۹).
- **أتاقه** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۰۰، سطر ۷): تاجی که از پره‌های بعضی مرغان سازند (همان: ۱۴۶).
- **سایه دست** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۰۰، سطر ۱۴): فیض، امداد، اعانت (همان: ۳۳۱۲).
- **کنگره** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۲۱، سطر ۷): سازی باشد که مردم هندوستان نوازند و آن، چوبی است که بر آن دو تار فولادی کشیده‌اند و بر زیر هر دو سر آن چوب، دو کدو نصب کرده‌اند (برهان تبریزی، ۱۳۶۲: ۱۷۱۳).
- **شش قبرقه** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۴۴، سطر ۲۶): دشنامی است. کنایه است از انسان احمق. گویند شخصی غلامی داشت بس ابله. روزی گفتش تمام مردم عالم هفت قبرقه (استخوان پهلوی) دارند و ترا شش است؛ می‌میری. غلام در رنج دراز افتاد و در این غم جان داد. از آن باز بر شخص احمق اطلاق کنند (محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۲۶۲۴).

- **قطره زدن** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۶۶، سطر ۲۱): کنایه از تیز رفتن و دویدن (همان: ۳۲۵۸).

- **زنگ زرین** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۶۶، سطر ۱۸): ظاهراً مراد همان زنگِ حیدری است که قلندران و شاطران بر بازو و کمر خود می‌بستند که این، نشانهٔ چابکی و قدرت عمل آنان بود (رک انصاف‌پور، ۱۳۵۳: ۱۶۰).

- **عملی** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۷۸، سطر ۱۵): هر چیز ساخته شده و صنعتی. ضدِ طبیعی (نقیسی، ۱۳۵۵: ۲۴۱۱).

- **بالابان** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۸۶، سطر ۶): طبل و دهل (همان: ۵۲۰).

- **غیه** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۳۷۶، سطر ۳): فریاد و صدا و آواز بسیار بلند (محمد پادشاه، ۱۳۶۳: ۳۰۸۰).

- **ارخالق** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۳۹۳، سطر ۸): جامه‌ای که در زیر قبا و روی پیراهن پوشند (نقیسی، ۱۳۵۵: ۱۶۸).

- **چهارقب** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۴۱۷، سطر ۶): چارقب، لباس مخصوص پادشاهان توران (همان: ۱۱۵۶).

- **چپق** (مشهدی باقر بازاری، ۱۴۰۱: ۲۶۸، سطر ۲۵): چپغ. پرده‌مانندی که از چوب‌ها و نی‌های باریک سازند و بر در خانه آویزان کنند (همان: ۱۱۸۷).

۲-۵. اصلاح برخی واژگان نسخه اساس، که خود از لحاظ کتابت یا تلفظ عامیانه صحیح هستند

یکی از اشکالاتی که بر مصحح وارد است، این است که برخی واژگان را که با املائی صحیح ولی غریب کتابت شده‌اند، به صرف این که املائی رایج‌تر از آن در دست است تغییر داده است؛ در حالی که لازم بود به اصل کتابت واژه وفادار بماند؛ ولو این که امروزه، این گونه املا و کتابت، کمتر استفاده بشود.

ایراد دومی که بر کار مصحح وارد است، این است که بسیاری از واژگان دست‌نویس کتاب را که با بیان و تلفظ عامیانه ضبط شده، به شکل فارسی رسمی و امروزی تغییر داده است. درحقیقت، ویژگی اصلی این گونه متون ادب عامه، تلفظ عامیانه واژگان توسط نقال/کاتب است که مصحح اثر، جواز تغییر و دست بردن در آن‌ها را ندارد. در زیر، برای نمونه، به تعدادی از این دو گونه تغییر توسط مصحح محترم اشاره می‌کنیم:

شماره صفحه	دست‌نویس	تصحیح شده	نوع تغییر	شماره صفحه	دست‌نویس	تصحیح شده	نوع تغییر
۶۸	هیفده	هفده	از عامیانه به رسمی	۱۲۸	طُطُق	تُتُق	املا
۷۰	گرت	گرد	از عامیانه به رسمی	۱۵۹	سوقات	سوغات	املا
۷۰	جُفت	جُغد	از عامیانه به رسمی	۱۶۵	جوغ	جوق	املا
۷۳	چه	چو	از عامیانه به رسمی	۱۸۳	اوطاق	اتاق	املا
۸۱	دوکان	دکان	از عامیانه به رسمی	۱۸۹	اوجاق	اجاق	املا
۸۷	همچه	همچو	از عامیانه به رسمی	۲۳۲	دوچار	دچار	املا

۹۱	اینتظار	انتظار	از عامیانه به رسمی	۲۳۹	طهمورس	تهمورس	املا
۹۳	دوانزده	دوازده	از عامیانه به رسمی	۱۰۲	طوطیا	توتیا	املا
۲۷۰	یُرِش	یورش	از عامیانه به رسمی	۲۸۴	چلاغ	چلاق	املا
۲۷۲	بازخواس	بازخواس ت	از عامیانه به رسمی	۲۸۹	اولاغ	الاغ	املا
۳۷۷	هفصد	هفتصد	از عامیانه به رسمی	۳۸۱	طبرزین	تبرزین	املا
۴۳۸	گامیش	گاومی ش	از عامیانه به رسمی				

۶-۲. نبودِ نمایه‌های مفید در انتهای کتاب

نمایه کتاب، نوشته نظام‌یافته‌ای است از واژگان، مفاهیم موضوعی، نام‌های کسان، عنوان کتاب‌ها، مدارک استناد شده، نام‌های جغرافیایی و دیگر مطالب مهم، که اطلاعات مورد نیاز را برای خوانندگان و بالخصوص، پژوهشگران نشان می‌دهد. درحقیقت، نمایه، راه ورود و دستیابی به اطلاعات و از کارآمدترین ابزارهای اطلاعاتی است و می‌توان کتاب بدون نمایه را به شهر بدون راهنما تشبیه کرد. متأسفانه یکی از خلاءهای اصلی و مهم افسانه قهوه‌خانه، نبودِ نمایه‌های ضروری و مفیدی چون فهرست اشخاص، حیوانات، مکان‌های

جغرافیایی، ابیات، ضرب‌المثل‌ها و ... در انتهای کتاب است، که باعث گردیده اگر خوانندگان به دنبال یافتن نامی خاص یا موضوعی دلخواه در متن باشند، عملاً نتوانند آن را بیابند و مجبور شوند ساعت‌ها وقت صرف کنند تا آن را - اگر بخت با آن‌ها یار باشد - در خود متن کتاب بیابند.

۳- نتیجه‌گیری

یکی از نسخه‌های حمزه‌نامه که توسط مشهدی باقر بازاری کتابت شده است، نسخه‌ای است پُر غلط که توسط معصومه طالبی تصحیح و با عنوان *افسانه قهوه‌خانه* به چاپ رسیده است. در ضبط و تصحیح و تعلیق این قصه بلند عامیانه، مواردی وجود دارد که نیازمند بازنگری است؛ از این روی نگارنده موارد زیر را برای بازنگری در تصحیح پیشنهاد داد:

۱- حذف اغلاط فراوان املائی در پانویس که مصحح، آن‌ها را در متن اصلاح نموده است.
۲- اضافه نمودن سرنویس به متن، جهت روشن شدن سیر داستان و درک کامل خواننده از قصه.

۳- ضبط درست واژگان، جملات و ابیات.

۴- معنی کردن واژگان دشوار و غریب.

۵- عدم تغییر برخی واژگان نسخه‌اساس، که خود، از لحاظ کتابت یا تلفظ عامیانه صحیح هستند ولی مصحح، آن‌ها را به تلفظ رسمی یا املائی رایج تغییر داده است.

۶- اضافه کردن فهرست نمایه‌ها در انتهای کتاب.

یادداشت‌ها

۱. ظاهراً این بی‌دقتی از کاتب اثر است که نیاز بود مصحح محترم، آن را اصلاح نموده و در بی‌نوشت بدان اشاره کند.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. اتونی، بهزاد. (۱۴۰۰). «پیشنهادهایی درباره تصحیح منظومه شاهنامه اسدی (زرین قبانامه)». *متن‌شناسی ادب فارسی*. سال ۵۸. سال ۱۳. شماره ۲ (پیاپی ۵۰): ۵۳-۷۴.
۲. انصاف‌پور، غلامرضا. (۱۳۵۳). *تاریخ و فرهنگ زورخانه*. تهران: انتشارات فرهنگ و هنر مرکز مردم‌شناسی ایران.
۳. *امیر حمزه صاحبقران* (شامل کتاب‌های نوشیروان‌نامه، کوچک باختر، بالا باختر، ایرج‌نامه، طلسم هوش‌ریا، صندلی‌نامه، تورج‌نامه و لال‌نامه. (۱۸۸۱-۱۹۱۵). به روایت محمدحسین جاه، احمدحسین قمر و تصدق حسین. زبان اثر: اردو. هندوستان: چاپخانه منشی نول کشور.
۴. *امیر حمزه صاحبقران*. (۱۳۹۴). تهران: ققنوس.
۵. برهان تبریزی، محمد حسین. (۱۳۶۲). *برهان قاطع*. به اهتمام م. معین. ج ۳. تهران: امیرکبیر.
۶. بهار، لاله تیک چند. (۱۳۸۰). *بهار محجم*. تصحیح کاظم دزفولیان. تهران: طلایه.
۷. *تاریخ گیتی‌گشا*. (۱۳۱۶ ه.ق.). به کتابت علی وزیری. شیراز: انتشارات کتابخانه معرفت.
۸. *تاریخ گیتی‌گشا*. (۱۳۲۷ ه.ق.). بمبئی: (بی‌جا).
۹. تنوی، عبدالرشید. (۱۳۸۶). *فرهنگ رشیدی*. تصحیح اکبر بهداروند. تهران: سیمای دانش.
۱۰. حافظ. (بی‌تا). *دیوان*. به کوشش غنی و قزوینی. تهران: زوآر.
۱۱. حمزه اصفهانی. (۱۳۴۶). *تاریخ پیامبران و شاهان (سنی الملوک الارض و الانبیا)*. ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۱۲. *حمزه‌نامه*. (بی‌تا). زبان اثر: کردی. نسخه کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۱۳۱۵۱/۱-ف. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۸۵/۲.
۱۳. خدای افشاری، رشید و عبدالله طلوعی آذر و محمدامیر عبیدی‌نیا. (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی حمزه‌نامه با حمزه‌البهلوان. منشأ قصه، شخصیت اصلی، محتوا و گونه». *ادبیات تطبیقی*. دور ۱۱. شماره ۲۱: ۲۳-۴۶.
۱۴. خواجوی کرمانی، ابوالعطا کمال‌الدین محمود. (۱۳۷۴). *دیوان*. به کوشش سعید قانع. تهران: بهزاد.
۱۵. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. ذوالفقاری، حسن و فاطمه فرخی. (۱۳۸۹). «ساختار بن‌مایه‌های حمزه‌نامه». *نقد ادبی*، ش ۱۱ و ۱۲. صص ۲۰۵-۲۳۲.

۱۷. رامپوری، غیاث‌الدین محمد. (۱۳۸۸). *غیاث‌اللغات*. به کوشش منصور ثروت. تهران: امیرکبیر.
۱۸. *رموز حمزه*. (بی‌تا). تهران: کارخانه میرزا علی اکبر باسمه.
۱۹. *رموز حمزه*. (بی‌تا). تبریز: نشر ماکنه جدید.
۲۰. *رموز حمزه*. (۱۳۲۱ ه.ق). چاپ به صورت مصور در مطبعه حاجی احمد آقا (مؤید العلماء).
۲۱. *رموز حمزه و ماجراهای عمرو عیار*. (۱۳۹۲). گزینش و ویرایش علیرضا ذکاوتی قراگوزلو. تهران: معین.
۲۲. زریری اصفهانی، عباس. (۱۳۹۶). *شاهنامه نقالان*. به کوشش جلیل دوستخواه. تهران: ققنوس.
۲۳. *زرین قباناوه*. (۱۳۹۳). تصحیح و مقدمه سجاد آیدنلو. تهران: سخن.
۲۴. سعیدی، سیدمصطفی (۱۳۹۹). *طومار شاهنامه*. ج ۲. تهران: خوشنگار.
۲۵. شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۱). «نگاهی به طراز الاخبار». *نامه بهارستان*. سال سوم. شماره اول. دفتر پنجم. بهار و تابستان: ۱۰۹-۱۲۲.
۲۶. *شاهنامه هفت لشکر*. (۱۴۰۰). تصحیح و توضیحات محمد جعفری قنواتی و زهرا محمد حسنی صغری. تهران: خاموش.
۲۷. طرسوسی، ابوطاهر. (۱۳۸۰). *ابومسلم‌نامه*. به کوشش حسین اسماعیلی. تهران: معین، قطره-انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
۲۸. *طومار کهن شاهنامه فردوسی*. (۱۳۹۵). نوشته جمشید صداقت‌نژاد. تهران: دنیای کتاب.
۲۹. *طومار نقالی شاهنامه*. (۱۳۹۱). ویرایش سجاد آیدنلو. تهران: به‌نگار.
۳۰. عبد‌الهی، نیلوفر سادات. (۱۳۹۷). «کارکرد سرنویس‌های نسخه فلورانس در بازنویسی داستان‌های شاهنامه». *پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی*. سال سوم، شماره هشتم. صص: ۱۰۷-۱۳۲.
۳۱. فخرالزمانی قزوینی، عبدالنبی. (۱۳۹۲). *طراز الاخبار*. تصحیح سیدکمال حاج سیدجواد، با همکاری حسن یاسینی. تهران: فرهنگستان هنر.
۳۲. فخرالزمانی قزوینی، عبدالنبی. (۱۳۴۰). *تذکره میخانه*. تصحیح احمد گلچین معانی. تهران: اقبال.
۳۳. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار. نیویورک: بنیاد میراث ایران.
۳۴. فصیحی هروی. (۱۳۸۳). *دیوان*. به اهتمام ابراهیم قیصری. تهران: امیرکبیر.
۳۵. *قصه حمزه*. (۱۳۴۷). به کوشش جعفر شعار. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۳۶. **کلیات حمزه‌نامه**. (بی‌تا). تبریز: سازمان چاپ انتشارات فردوسی.
۳۷. کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، ابوالفضل. (۱۳۴۸). **دیوان**. به اهتمام حسین بحرالعلومی. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا.
۳۸. محمد پادشاه. (۱۳۶۳). **فرهنگ آندراج**، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات کتابفروشی خیام.
۳۹. محجوب، محمدجعفر. (۱۳۸۶). **ادبیات عامه ایران**. به کوشش حسن ذوالفقاری. تهران: چشمه.
۴۰. مشهدی باقر بازاری. (۱۴۰۱). **افسانه قهوه‌خانه**. مقدمه و تصحیح معصومه طالبی. تهران: خاموش.
۴۱. معین، محمد. (۱۳۸۷). **فرهنگ معین**. ۶ ج. تهران: امیر کبیر.
۴۲. منجد، صلاح‌الدین (۱۳۷۹). «روش تصحیح نسخه‌های خطی»، ترجمه حسین خدیو‌جم. **آیینه میراث**. شماره ۳ و ۴: ۱۰۳-۱۱۱.
۴۳. نظامی گنجوی. (۱۳۸۹). **کلیات نظامی گنجوی**. تصحیح وحید دستگردی. تهران: طلايه.
۴۴. نظیری نیشابوری، محمدحسین. (۱۳۷۹). **دیوان**. به کوشش محمدرضا طاهری. تهران: نگاه.
۴۵. نفیسی، علی‌اکبر. (۱۳۵۵). **فرهنگ نفیسی**. تهران: کتابفروشی خیام.
۴۶. **نوشیروان‌نامه**. (بی‌تا). ترجمه بندیکا هندهور بن سعدانکو پنجانیخان به زبان اردو. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۵۷۶۰
۴۷. وفایی، سعید. (۱۳۹۸). «شگردهای طنز شنیداری در داستان‌های امیر حمزه». **فرهنگ مردم ایران**. ش ۵۶. صص ۶۵-۹۴.
۴۸. **هفت لشکر**. (۱۳۷۷). تصحیح مهراڻ افشاری و مهدی مدائنی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.